

УДК 321.21

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v048.2024.37>**Л. В. Чупрій**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4965-2750>

доктор політичних наук, професор,

старший науковий співробітник НДЦ

«Інститут соціально-правових та політичних досліджень імені О. Яременка»,

професор кафедри психології, педагогіки та суспільних дисциплін

Державного податкового університету

М. П. МонастирнийORCID ID: <https://orcid.org/0009-0001-0273-7925>

аспірант

Європейського університету

І. Я. ТурчинякORCID ID: <https://orcid.org/0009-0001-9491-2697>

аспірант

Європейського університету

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЯК СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЯВИЩА

Постановка проблеми. Україна сьогодні переживає складні часи у своєму розвитку, відбиваючи російську агресію. У відповідь на військове вторгнення ми спостерігаємо неймовірний сплеск консолідації українського суспільства. Така консолідація довкола захисту національних інтересів є результатом виведення на передній план у свідомості громадян (для багатьох ніколи не усвідомлюваних раніше) орієнтацій на цінність та важливість для них власної держави, національної ідентичності, мови, культури, громадянського суспільства тощо. В цих умовах важливо досліджувати громадянське суспільство, яке також значно активізувалося в умовах російської агресії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми. Дослідженню громадянського суспільства присвячені роботи В. Бурдяк, В. Горбатенко, В. Кременя, А. Колодій, В. Котигоренко, О. Корнієвського, І. Кресіної, М. Михальченко, Л. Нагорної, М. Обушного, В. Полохало, Р. Сакви, Г. Симона, Ж. Сапіра, Ф. Рудича, С. Телешуна, Д. Ткача, В. Цвиха, Г. Щедрова, В. Якушика, В. Яблонського, Ю. Шайгородського та ін. За роки Незалежності в Україні захищено ряд кандидатських та докторських дисертацій, присвячених тим чи іншим аспектам становлення громадянського суспільства. Це дисертації В. Баркова, М. Буника, А. Грамчука, О. Задоянчука, М. Калініченка, В. Кратюка, В. Пащенко, О. Полішкарів, О. Сазонов, О. Стойко, В. Сукачова, Ю. Узун, В. Цвиха, Г. Щедрової тощо. Попри велику увагу науковців до проблем формування громадянського суспільства, цілий ряд

питань потребують подальшого розвитку і концептуалізації.

Формулювання мети та завдань статті. Дослідити історію становлення громадянського суспільства як соціально-політичного явища.

Виклад основного матеріалу. Ідеї громадянського суспільства, які виникли в період античності та епохи Відродження, отримали первинне наукове обґрунтування в соціальних вченнях XVIII ст., насамперед у працях англійських, французьких та німецьких філософів і просвітників. Прототип громадянського суспільства сформувався в ранній період Нового часу в Західній Європі під впливом розвитку капіталістичних відносин, що спочатку виглядало як система відносин всередині соціуму без виокремлення його складових (інститутів).

Для найповнішого сучасного трактування поняття “громадянське суспільство”, його історико-філософської легітимності необхідно враховувати етапи еволюційного розвитку. Філософське визначення “громадянського суспільства” було введено в наукову теорію ще Арістотелем. За твердженням видатного мислителя, перш ніж визначати поняття “держава”, слід з’ясувати сутність поняття “громадянин”, бо держава є не що інше як сукупність громадян, громадянське суспільство [1, с. 5]. Однак істинне громадянство існує лише там, де верховна влада діє в інтересах загального блага, тобто в державах, які Арістотель називає правильними. Тільки в державі особи, які є громадянами, можуть брати участь у всіх “вигодах громадянського життя”. Таку державу Арістотель

називає політією; це єдина “по-справжньому правильна держава”, яка дозволяє “багатьом діяти в інтересах загального блага”. Тобто лише за такої форми правління влада і закони забезпечують “щасливе і самодостатнє життя для всього суспільства, яке може бути назване суспільством громадян” [1, с. 6].

Подібне трактування Арістотеля такою ж мірою стосується і Стародавнього Риму, де під „громадянським суспільством” розумілося не що інше, як асоціація повноправних громадян, що проживають у місті, яке було «їхнє і тільки їхнє». Взаємовідносини громадянського суспільства античного поліса з його державністю за рядом ознак відповідало сучасним вимогам, які висуваються до правової держави: виборність і підзвітність магістратури, терміни повноважень, поділ влади, свобода слова, друку, пересування всередині і за межі держави, невтручання влади у майнові відносини, рівність перед законом. Виключення становило землеволодіння, тому що земельний фонд поліса вважався його спільним надбанням.

В період Нового часу, зокрема, епохи Відродження видатний італійський мислитель Н.Макиавеллі сформулював теорію, відповідно до якої громадянське суспільство розглядалося як сукупність інтересів – класових, станових, партійних. Однак в такому суспільстві були відсутні передумови для демократії, тому що остання вимагає від народу належної етичної основи – благородства, честі, відповідальності у всьому, що належить до захисту суспільного інтересу і тим більше республіканського ладу. Причину соціальних і державних змін Н. Макиавеллі вбачає у викривленні суспільної моралі. Суспільство, вражене споживанням, яке лише в цьому вбачає своє благополуччя, не здатне ані створити республіканську форму правління, ані тим більше захистити її. Пасивне суспільство, яке зрідка відгукується на супротив непосильному гніту, не може вважатися громадянським [2, с. 36].

Поступово у суспільних науках почали вирізняти класичні та новітні інтерпретації категорії “громадянське суспільство”. В основі класичних інтерпретацій громадянського суспільства лежать ідеї Дж. Локка, А. де Токвіля та Г. Гегеля [3].

Локкіанська інтерпретація громадянського суспільства передбачає протиставлення природного та громадянського стану суспільства; особа веде себе одним чином у приватному житті і іншим чином – у суспільному.

В гегелівській інтерпретації громадянське суспільство розглядається як наслідок утвердження індивідуалістичної свідомості та правової державою.

За токвілівською інтерпретацією передумовою перетворення суспільства на громадянське вважається діяльність громадян у рамках асоціацій.

У суспільних науках виділяють кілька історичних стадій розвитку громадянського суспільства. За основу періодизації візьмемо три стадії, визначені професором Каліфорнійського університету Дж. Александером, умовно названі “громадянським суспільством – I, II, III” [4, с. 3–19].

“Громадянське суспільство – I” (як соціальний феномен і як теоретична концепція) охоплює період від кінця XVII до першої половини XIX ст. Його основні положення були сформульовані Дж. Локком, А. Фергюсоном, Ш.-Л. Монтеस्क’є, Г. Гегелем, А. де Токвілем, І. Кантом [5]. Теоретики класичної концепції громадянського суспільства протиставляли суспільство і державу, вбачаючи у ній систему, поділену на дві взаємопов’язані та взаємообумовлені автономні сфери – політичну і громадську. Життя у громадській сфері ґрунтується на ідеях індивідуальної свободи громадян та автономності громад, їх праві творити спілки та асоціації, захищати свої інтереси, запобігати або протистояти сваволі держави. Тобто «громадянське суспільство I» – це новонароджене буржуазне суспільство, що утверджувало ліберальні свободи, підкорялося закону, формувало громадську думку щодо спільних нагальних проблем. Людей єднали спільні інтереси, що їх вони захищали через створювані ними спілки та об’єднання, функціонуючи автономно. Ринок же виступав як саморегулятор, звільняючи неполітичну сферу від потреби в державній регламентації. Подальший же розвиток ринку приніс антигромадянські тенденції: надмірний індивідуалізм, різке соціальне розшарування, пауперизацію трудових класів, втрату ними почуття суспільності, причетності до певної спільноти тощо.

В міру усвідомлення цих проблем наростання класових антагонізмів і посилення соціального протистояння теорія громадянського суспільства, яка акцентувала увагу на позитивних, солідаристських аспектах була замінена «громадянським суспільством II». Цей період тривав із середини XIX ст. до другої половини XX ст. і характеризувався тим, що суспільство цього періоду змінюється, посилюються певні внутрішні суперечності. Тобто відбувається загострення класової боротьби, переважають силові методи врегулювання конфліктів. Цінність суспільства як такого девальвується. На перший план як регулятор суспільних відносин виходить сила, авторитет. Внаслідок цього концепції громадянського суспільства стають непопулярними.

«Громадянське суспільство III» як концепція відродилося у другій половині XX ст. як «знаряддя критики соціалістичного авторитаризму в центральній-східноєвропейських країнах» [4, с. 450]. Зокрема, після Другої світової

війни сфера застосування поняття «громадянське суспільство» надзвичайно розширилася. Теоретики робили спроби поєднати зусилля держави загального добробуту і громадянського суспільства в досягненні рівної свободи для всіх, більшої соціальної справедливості та формування соціального капіталу. У цей період одним з найвідоміших дослідників трансформаційних процесів, німецьким філософом і соціологом Ю. Габермасом було розроблено теорію соціальної комунікації та публічної сфери. Згодом на основі цієї теорії іншими дослідниками Е. Арато і Дж. Коеном було напрацьовано стратегію трансформації диктаторських режимів, яка стала інструментом пояснення процесу падіння авторитарних режимів у країнах Південної Європи (Греція, Іспанія, Португалія), а згодом Центрально-Східної Європи і СНД.

З падінням авторитарних режимів у Південній Європі, пізніше у країнах постсоціалістичного блоку дослідники соціальних проблем переорієнтовуються на процеси поширення сфери демократії загалом. Найефективнішою для аналізу проблем соціальної взаємодії та солідарності виявилася саме концепція громадянського суспільства.

У сучасній політичній науці існує велика кількість визначень поняття «громадянське суспільство». Тому, перш ніж приступити до аналізу визначень, можна виокремити спільні складові цих концепцій. По-перше, всі без винятку вчені солідарні у тому, що поняття громадянське суспільство стосується неполітичної частини суспільної системи. Це суспільство, яке має певні ознаки і якісні характеристики. Помилково вважати кожне суспільство громадянським. По-друге, громадянське суспільство кожної з держав еволюціонує у часі і має певні часові та національні різновиди. По-третє, структурно громадянське суспільство є частиною соціальної (соціальної) сфери суспільного життя і у зародковому стані є у кожній країні, однак має різні «розміри», які й визначають появу тих чи інших політичних режимів.

Так, за тоталітарного режиму соціальної сфери майже не існує. У кращому випадку це підпільні організації громадян, які в різний спосіб, як правило, нелегітимний (легітимних каналів впливу просто не передбачено або вони існують формально), чинять тиск на державу. Поряд із підпільними організаціями існують організації, які створені власне державою і активно нею ж контролюються. Метою діяльності офіційно зареєстрованих організацій є створення видимості легітимності режиму. У цьому разі їх важко назвати інститутами громадянського суспільства, оскільки їх роль у контролі за діяльністю держави номінальна або й ніяка.

За демократичного режиму соціальною сферою охоплює весь простір суспільного життя. Водночас якість бодай і демократичних суспільств – рівень розвитку, повноцінність функціонування, система цінностей – є різною, що обумовлює відповідні моделі громадянського суспільства.

Нині терміном «громадянське суспільство» позначається вся сукупність наявних в суспільстві неполітичних та некомерційних відносин, які складаються поза сферою безпосереднього впливу держави. Відносини, які складаються між суб'єктами громадянського суспільства, не підвладні директивному регулюванню і регламентації. У демократичному суспільстві громадські організації формуються і діють на трьох основних рівнях. Ці рівні детально описані у працях вже цитованого вище Дж. Александера: «культурний рівень (рівень цінностей), інституційний рівень і практичний рівень людської взаємодії» [3, с. 453]. Залежно від комбінації цих рівнів відбувається й диференціація внутрішньої структури громадянського суспільства, що дало підстави Дж. Александеру виокремити його обов'язкові структурні компоненти:

- добровільні громадські організації та громадські рухи, а також політичні партії на перших стадіях свого формування, поки вони не задіяні в механізмах здійснення влади;

- незалежні ЗМІ, що обслуговують громадські потреби та інтереси, формують і оприлюднюють громадську думку;

- громадська думка як соціальний інститут;
- у певному аспекті – вибори та референдуми, коли вони слугують засобом формування і виявлення громадської думки та захисту групових інтересів;

- залежні від громадськості елементи судової та правоохоронної системи (суди присяжних, народні загони з охорони правопорядку);

- на Заході до інститутів громадянського суспільства зараховують і розподільчо-регулятивні інститути сучасної держави загального добробуту.

Інший відомий фахівець у галузі транзитології, американський політолог Ф. Шміттер під громадянським суспільством розуміє сукупність чи систему самоорганізуючих посередницьких груп, які, по-перше, відносно незалежні як від органів державної влади, так і від недержавних суб'єктів виробництва і відтворення (фірма, сім'я); по-друге, здатні планувати і здійснювати колективні акції задля захисту (досягнення) своїх інтересів та мети; по-третє, не прагнуть підмінити собою ні державні структури, ні приватних виробників чи перейняти на себе функції з управління політикою в цілому; по-четверте, згодні діяти в межах вже існуючих «громадських» або правових норм. Таким чином, на думку Ф. Шміттера,

для формування громадянського суспільства мають бути в наявності чотири критерії (умови): дворівнева автономія; колективна дія; неузурпація чужих прерогатив; громадянськість [6]. Водночас наявність посередницьких організацій – необхідна, але не достатня ознака громадянського суспільства. Подібні організаційні структури можуть бути маніпульовані державними або приватними акторами або ж можуть виявитися не більш ніж фасадом, який прикриває діяльність соціальних груп, які прагнуть узурпувати владу легітимних державних органів або ж “негромадянськими” засобами здійснювати панування над іншими соціальними групами.

Ще один відомий дослідник феномену “громадянське суспільство” Ч. Тейлор – вживає дане поняття щонайменше у трьох значеннях:

1) громадянське суспільство – сукупність незалежних від держави громадських організацій, які утворюють так званий “третій сектор”;

2) громадянське суспільство – вся соціальна сфера, яка координує свої дії через низку добровільних асоціацій;

3) громадянське суспільство – фактор впливу на державну політику, який створюється сукупністю груп тиску та інших суб’єктів впливу на політичний процес у суспільстві [7, с. 130].

Тобто громадянське суспільство – це сфера спілкування, взаємодії, спонтанної самоорганізації та самоврядування вільних індивідів на основі добровільно сформованих асоціацій, які захищені необхідними законами від прямого втручання і регламентації з боку держави і в якій переважають громадянські цінності.

А. Колодій до перерахованих вище визначень громадянського суспільства додає ще два. Перше – суспільство загалом є громадянським, якщо у ньому розвинена система інститутів і взаємодії. Друге визначення громадянського суспільства пов’язане з ототожненням усієї нерозчленованої позаполітичної чи позадержавної сфери суспільного життя [8, с. 156]. Зазначимо, що цей підхід найпоширеніший у публіцистиці. Однак нині його дедалі частіше вживають і науковці, маючи на це ті підстави, що у суспільстві з розвинутою мережею громадських організацій, громадським спілкуванням змінюється й тип політичної культури. Вона теж стає цивільною, громадянською, а відтак змінює спосіб функціонування всіх суспільних інститутів. Отже, перераховані тлумачення громадянського суспільства відображають певні його сторони, аспекти, що пов’язані з виконанням суспільством, як і державою, своїх специфічних функцій.

Поряд з історичними моделями громадянського суспільства, в яких враховано наявність (об’єм, питома вага) тих чи тих функцій

у житті суспільства, а також певна структурна композиція суспільства, вони властиві також певним етапам еволюції громадянського суспільства. Крім того, на них накладаються специфічні риси кожної з країн.

Тому, виокремлюючи певні інституційні моделі громадянського суспільства, необхідно враховувати насамперед часові характеристики, історичний етап розвитку конкретної держави, на якому формується громадянське суспільство. Водночас існують численні модифікації громадянського суспільства, які за основними показниками належать до одного й того ж – демократичного – політичного режиму. Відповідно й у визначенні категорії “громадянське суспільство” існує велика кількість різноманітних класифікацій вже модифікованих його типів.

Найузагальненішу класифікацію приписують Н. Розенблюм [9]. Зокрема, у країнах з демократичним політичним режимом може бути втілена демократична, посередницька або виборча моделі громадянського суспільства (див. рис. 1).

У демократичному громадянському суспільстві його суб’єкти впливають на державу посередництвом політичної участі та потенційної опозиційності громадських об’єднань до владних структур, чим і виконують функцію противаги. Суспільні інститути в цьому випадку виконують функцію своєрідної політичної соціалізації – «прищеплюють громадянам почуття політичної дієздатності, схильності розглядати їх в ім’я загального блага». Такі суспільства орієнтуються на публічні акції впливу – публічні дискусії, телефонні опитування, формування громадської думки, засоби так званої «електронної демократії».

Посередницьке громадянське суспільство орієнтоване на формування таких чеснот, як вихованість, «соцієтабельність», здатність до солідарного розв’язання проблем. Воно передбачає розвинені соціальні зв’язки, принципи громадянськості, відкритості, товарищкості і відповідальності – якості, що забезпечують цілісність плюралістичної ліберальної демократії. У такому суспільстві соціальна взаємодія не обов’язково трансформується в політичне представництво, радше є наслідком своєрідного тотального “виховного процесу” через формування відповідних стереотипів громадської поведінки.



Рис. 1. Моделі громадянського суспільства

Виборче громадянське суспільство спрямовує свою діяльність на підвищення економічної ефективності і загального добробуту. Ця тенденція нова в діяльності громадянського суспільства, але вона, на думку Н. Роземблума, найбільше відповідає умовам сучасності. Для виборчого громадянського суспільства характерні різноманітні моделі елітарної демократії, конкуренції еліт. За таких умов ефективний суспільний вплив формується через розгалужену мережу каналів громадського впливу – залучення громадських ініціатив до процесів формування політичних рішень.

Для Західної Європи більш характерною була модель демократичного громадянського суспільства, тоді як у США переважали інститути позаполітичного посередницького громадянського суспільства. В Німеччині, де держава розглядалася як «попередник бюргерського суспільства, його опікун, вихователь і каратель», громадянське суспільство не було таким незалежним, як у США та Франції («напівзахідний» варіант розвитку стосунків держави і суспільства) [10, с. 466].

Підсумовуючи, слід зазначити, що феномен «громадянське суспільство» формується під впливом історичних, структурних та культурних рис конкретного народу і, відповідно, поєднання трьох основних компонентів: соціогенетичних, культурно-історичних та політико-економічних особливостей, що породжує своєрідну модель громадянського суспільства.

Література

1. Аристотель. Політика. К.: Академкнига, 2001. Ч. 3. 546 с.
2. Нікколо Мак'явеллі. Флорентійські хроніки. Державець. Переклад з італійської: Анатоль Перепадя. Київ: Основи, 1998. 492 с.
3. Гегель Г.В.Ф. Основи філософії права. К: Наукова думка, 2015. 334 с.
4. Alexander J.C. On the Social Construction of Moral Universals. Reprinted in: Alexander et al., Cultural Trauma and Collective Identity. University of California Press, 2004. 347 s.
5. Кант Іммануїл. Вибрані твори. Пер. з німецького. Під ред. проф. А.В.: Гулиги. К. Наукова думка, 2005. 546 с.
6. Schmitter, Philippe C., and Marc Blecher. 2021. *Politics as a Science: A Prolegomenon*. London: Routledge. URL: https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/40044/9780367469498_text.pdf?sequence=1&isAllowed=y
7. Taylor, Charles (1982). «The Diversity of Goods». In Sen, Amartya; Williams, Bernard (eds.). *Utilitarianism and Beyond*. Cambridge: Cambridge University Press. pp. 129–144.
8. Колодій А.Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні :

монографія. Львів : Видавництво «Червона Калина». 2002. 276 с.

9. Ненсі Л. Розенблум. Громадянські суспільства: лібералізм і моральні впливи плюралізму. URL: <https://www.ji.lviv.ua/n21texts/rosenblum.htm>

10. Гай-Нижник П.П., Чупрій Л.В. Національні інтереси, національні цінності та національні цілі як структуроформуючі чинники політики національної безпеки. *Гілея: науковий вісник*. 2014. 84(5). С. 465–471.

Анотація

Чупрій Л. В., Монастирний М. П., Турчуняк І. Я. Історія становлення громадянського суспільства як соціально-політичного явища. – Стаття.

В статті аналізуються особливості становлення громадянського суспільства як соціально-політичного явища. Зазначається, що філософське визначення «громадянського суспільства» було введено в наукову теорію ще Аристотелем, який відзначає, що істинне громадянство існує лише там, де верховна влада діє в інтересах загального блага, тобто в державах, які Аристотель називає правильними. Вказується, що в період Нового часу, зокрема, епохи Відродження видатний італійський мислитель Н. Макіавеллі сформулював теорію, відповідно до якої громадянське суспільство розглядалося як сукупність інтересів – класових, станових, партійних, однак в такому суспільстві були відсутні передумови для демократії. Підкреслюється, що більшість сучасних дослідників солідарні у тому, що поняття громадянське суспільство стосується неполітичної частини суспільної системи. По-друге, громадянське суспільство кожної з держав еволюціонує у часі і має певні часові та національні різновиди. По-третє, структурно громадянське суспільство є частиною соціальної (соціетальної) сфери суспільного життя і у зародковому стані є у кожній країні, однак має різні «розміри», які й визначають появу тих чи інших політичних режимів. Підкреслюється, що громадянське суспільство – це сфера спілкування, взаємодії, спонтанної самоорганізації та самоврядування вільних індивідів на основі добровільно сформованих асоціацій, які захищені необхідними законами від прямого втручання і регламентації з боку держави і в якій переважають громадянські цінності. Акцентується увага на тому, що феномен «громадянське суспільство» формується під впливом історичних, структурних та культурних рис конкретного народу і, відповідно, поєднання трьох основних компонентів: соціогенетичних, культурно-історичних та політико-економічних особливостей, що породжує своєрідну модель громадянського суспільства.

Ключові слова: громадянське суспільство, історія формування, виборча, посередницька, демократична модель громадянського суспільства.

Summary

Chupriy L. V., Monastyrnyi M. P., Turchyniak I. Ya. The history of the formation of civil society as a socio-political phenomenon. – Article.

The article analyzes the peculiarities of the formation of civil society as a socio-political phenomenon. It is

noted that the philosophical definition of «civil society» was introduced into the scientific theory by Apictotel, who notes that true citizenship exists only where the educational authority acts in of the common good, i.e. in money, which Apictotel calls correct. It is indicated that in the period of the New Age, the Age of Awakening, the outstanding Italian thinker N. Machiavelli formulated a theory according to which civil society looked at it as a whole There were intellectuals – clansmen, men, and women, but in such a society there were no guidelines for democracy. It is emphasized that the majority of modern researchers agree that the concept of civil society is a non-political part of the social system. Second, the civil society of each country evolves over time and has certain regional and national characteristics. Thirdly, the civil society is a part of the social (social) phase of social life

and is inherent in every country, however, it has late «terms». and determine the emergence of certain political regimes. It is emphasized that civil society is a form of communication, interaction, spontaneous organization and communication of free individuals in the face of voluntarily formed associations, such as and protected by the necessary laws from direct interference and regulation on the part of the state and in which civic values prevail. Emphasis is placed on the fact that the phenomenon of «civil society» is formed under the influence of topical, structural and cultural factors and, accordingly, the combination of these components in: co-genetic, cultural-ectopic and political-economic features, which gives rise to the original model of civil society.

Key words: civil society, history of formation, electoral, mediating, democratic model of civil society.